

JAKUB LINETTY

Reforma uwłaszczeniowa we wsi Lednogóra i początki Moraczewa

ABSTRAKT: Poniższy artykuł jest poświęcony zagadnieniu realizacji reformy uwłaszczeniowej we wsi Lednogóra. Reforma uwłaszczeniowa, rozpoczęta na terenie Wielkiego Księstwa Poznańskiego przez władze pruskie w 1823 roku, miała na celu likwidację relikwów gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej, ukształtowanej jeszcze w średniowieczu. Oznaczało to zniesienie pańszczyzny oraz utworzenie wolnych od powinności wobec dworu średniej wielkości gospodarstw chłopskich, do uprawy których potrzebny był sprzężaj. W Lednogórze realizację postanowień reformy uwłaszczeniowej rozpoczęto na wniosek włościan w 1829/1830 roku. W wyniku trwającej blisko 10 lat procedury sporządzono reces (1839), w świetle którego utworzono 14 gospodarstw wolnych od wszelkich obciążeń ze strony dworu. Jednocześnie powstałe gospodarstwa przeniesiono na nowe grunty i utworzono nową osadę – Moraczewo. Dawne i nowe podziały gruntów zostały udokumentowane na mapie Lednogóry sporządzonej w 1831 roku przez mierniczego Demmlera.

SŁOWA KLUCZOWE: Lednogóra, reforma uwłaszczeniowa, regulacja gruntów, pańszczyzna, chłopci

ABSTRACT: The following article is devoted to the enfranchisement reform conducted in Lednogóra village. The enfranchisement reform, which was begun on the territory of the Grand Duchy of Posen by the Prussian authorities in 1823, aimed at ending the relics of a manorial-serf economy, formed in the Middle Ages. It meant the abolition of serfdom and the creation of medium-sized peasant farms free from obligations to the manor. To cultivate the land on these farms, draught animals were needed. In Lednogóra, the implementation of the reform started at the requests of the peasants in 1830. As a result of the procedure that took nearly 10 years, a “reces” was written (1839), whereby 14 farms were created free of any encumbrances from the manor. At the same time, the established farms were moved to a new land and a new settlement was created – Moraczewo. The old and new land divisions were documented on the map of Lednogóra drawn up by the surveyor Demmler.

KEYWORDS: Lednogóra, the enfranchisement reform, land regulation, serfdom, peasants

W historii zmian osadniczych na terenach wiejskich szczególne znaczenie odegrały przekształcenia związane z uwłaszczeniem chłopów oraz separacją i regulacją gruntów, przeprowadzoną w XIX wieku. Trwała zmiana ustroju społeczno-gospodarczego, wraz z likwidacją stosunków folwarczno-pańszczyźnianych, panujących na wsi od średniowiecza, odcisnęła swoje piętno także w krajobrazie kulturowym i osadniczym [Plit 2016: 78]. Panujący na wsi przez stulecia system feudalny, oparty na pańszczyźnie i poddaństwie chłopów, ukształtował się w późnym średniowieczu i z niewielkimi zmianami dotrwał do XIX wieku. Było to zatem zjawisko długiego trwania¹. Reforma uwłaszczeniowa, obejmująca zniesienie pańszczyzny, w Wielkopolsce związana była z tworzeniem średniej wielkości gospodarstw włościańskich, posadowionych zazwyczaj na nowych gruntach, zwykle w oddaleniu od centrum wsi. W efekcie często powstawały nowe osady². W taki sposób, w wyniku reformy uwłaszczeniowej we wsi Lednogóra, utworzono odrębną wieś o nazwie Moraczewo. W niniejszym artykule opisane zostaną przemiany związane z reformą uwłaszczeniową w Lednogórze oraz jej konsekwencje.

Problematyka reformy uwłaszczeniowej należy do kluczowych w rozumieniu historii zmian osadniczych w okolicy jeziora Lednica, a dokumenty z nią związane mogą być także pomocne w rozwiązywaniu tajemnic najdawniejszych dziejów tej okolicy. Dlatego sądzę, że zasadnym będzie, aby wzorem wcześniejszego artykułu o reformie uwłaszczeniowej w Grzybowie koło Wrześni [Linetty 2020], w podobny sposób, w kilku odrębnych tekstach, omówić je dla terenów związanych z Lednicą, począwszy od Lednogóry.

Trudna sytuacja ludności chłopskiej, wynikająca z poddaństwa, pańszczyzny i braku własności ziemi, była w czasach staropolskich jednym z najważniejszych, nierozwiązanych problemów społecznych Rzeczypospolitej Obojga Narodów. Był to temat istotny dla ruchu reformatorskiego w ostatnich latach przedrozbiorowych. W końcu XVIII wieku pańszczyznę, także oddolnie, próbowano zamieniać na czynsze. W przemianach modernizacyjnych przodowała Wielkopolska, przeżywająca pomimo politycznych problemów rozkwit gospodarczy [Topolski 1973: 99-106]. Środowiska postępowe w czasach stanisławowskich podejmowały starania w celu rozpoczęcia reform poprawiających sytuację prawną i ekonomiczną ludności chłopskiej. Było to częściowo koniecznością ze względu na próby reform podejmowane na terenach włączonych w wyniku I rozbioru Polski (1772) do Austrii i Prus³. Część tych zamierzeń starano się realizować w trakcie Sejmu Czteroletniego. Próbowano m.in. ograniczać pańszczyznę. Następnie, w trakcie insurekcji kościuszkowskiej, w *Uniwersale połanieckim* ogłoszonym przez Tadeusza Kościuszkę 7 maja 1794 roku, ograniczono poddaństwo chłopów, przyzna-

¹ Zdaniem Jacques'a Le Goffa [2007] *długie średniowiecze* trwało aż do XIX wieku. Więcej o potrzebie badań nad dziedzictwem wsi: [Wyrwa 2013: 75-93].

² Więcej o reformie uwłaszczeniowej w Wielkim Księstwie Poznańskim: [Kniat 1939; Jakóbczyk 1951, 1951-1952: 139-166; Groniowski 1976: 54-63; Florkowski 1983: 247-253, Linetty 2020: 129-149].

³ W zajętej przez Austriaków Galicji chłopom szybko nadano wolność osobistą.

jąc im wolność osobistą i nieusuwalność z gruntów. Zmniejszono także wymiar pańszczyzny [Groniowski 1976: 21]. Niestety, te częściowe reformy w większości nie przetrwały upadku Rzeczypospolitej.

W konsekwencji I i II rozbioru Polski obszary historycznej Wielkopolski zostały włączone w granice Królestwa Prus. Władze zaborcze od samego początku podjęły starania mające na celu przeprowadzenie reform rolnych oraz ujednoczenie praw obowiązujących w nowo przyłączonych prowincjach. Po drugim rozbiorze, władze pruskie wprowadziły w Wielkopolsce zasady obowiązujące już w innych częściach państwa. W 1772 roku zniesiono pańszczyznę w królewskich państwach [Jakóbczyk 1951: 23]. Ograniczono też poddaństwo chłopów, zabór ich gruntów, a także sądownictwo patrymonialne [Groniowski 1976: 34-35]⁴. Próby te zostały przerwane wojnami napoleońskimi oraz kilkuletnim istnieniem Księstwa Warszawskiego, w którym zniesiono poddaństwo chłopów [Jakóbczyk 1951: 24; Groniowski 1976: 22-30; Czuby 2011: 163]. Jednocześnie, w obliczu klęski zadanej w 1806 roku przez Napoleona, Prusy rozpoczęły modernizację państwa, w tym również starania o uwłaszczenie chłopów. Po upadku Napoleona i podziale Księstwa Warszawskiego, w wyniku postanowień Kongresu Wiedeńskiego w 1815 roku, z większości ziem Wielkopolski utworzono Wielkie Księstwo Poznańskie i przyłączono je ponownie do Prus [Groniowski 1976: 42; Kozłowski 2004: 58-60]. Od powrotu władzy pruskiej podejmowano prace nad wdrożeniem reformy uwłaszczeniowej i wprowadzeniem przepisów funkcjonujących już wcześniej w innych prowincjach państwa. W 1815 roku uznano chłopów za osoby wolne, ale w zamian za użytkowanie ziemi *pańskiej* odrabiających pańszczyznę. Ziemianie, spodziewając się wprowadzenia reformy uwłaszczeniowej, zaczęli na masową skalę rugować chłopów z gospodarstw i przyłączać je do gruntów folwarcznych, których nie obejmowała planowana reforma. Praktyk tego rodzaju zakazano w 1819 roku [Jakóbczyk 1951: 26, Jakóbczyk 1951-1952: 153, Groniowski 1976: 42]. Takie zjawisko wystąpiło także w przypadku Lednogóry, o czym napiszemy poniżej.

Reformę uwłaszczeniową na terenie Wielkiego Księstwa Poznańskiego wprowadzono ustawą regulacyjną z 8 kwietnia 1823 roku. Tym samym rozciągnięto na ten obszar ustawodawstwo obowiązujące już wcześniej w pozostałych prowincjach państwa. Ustawa ta oznaczała powolne uwłaszczenie gospodarstw chłopskich o wielkości wymagającej uprawy sprzężajnej. Z reformą uwłaszczeniową ściśle związana była także ustawa z czerwca 1821 roku o podziale wspólnot wiejskich, czyli wspólnych gruntów wsi i dworu wraz z serwitutami. Na jej podstawie przeprowadzono separację oraz komasację gruntów folwarcznych i chłopskich [Groniowski 1976: 42-43]. W myśl wprowadzonych ustaw uwłaszczenie wraz z regulacją stosunków wiejskich wymagało wieloletniej procedury i przeprowadzano

⁴ Więcej o reformach agrarnych w Prusach Południowych: [Wąsicki 1957: 87-98, 250-272; Łukasiewicz 2015: 172-182].

je na wnioszek chłopów. Postanowienia zawarte w tych ustawach realizowano za pośrednictwem Pruskiej Komisji Generalnej, ustanowionej w 1824 roku. Konsekwencją wprowadzenia reformy uwłaszczeniowej, obok zmian własnościowych, było także częste pomniejszenie areału chłopskich gruntów, przenoszonych zazwyczaj na inne, przeważnie gorsze gleby, co dodatkowo wiązało się z koniecznością budowy zagród na nowym terenie [Jakóbczyk 1951-1952: 151]. Budziło to często zrozumiałe niezadowolenie chłopów.

Lednogóra to niewielka wieś położona w granicach Lednickiego Parku Krajobrazowego, pomiędzy Łubowem a Pobiedziskami, na południowy zachód od jeziora Lednica. Zarówno w czasach staropolskich, pruskich, jak i obecnie, wieś ta znajdowała się w granicach powiatu gnieźnieńskiego. W dawnych źródłach historycznych występuje pierwotnie jako *Góra*, *Góra Mikołajewa*; później, aż po wiek XIX, zwana była *Lennogórą* lub *Ledną górą*. Pierwsze wzmianki o Lednogórze są stosunkowo późne i pochodzą dopiero z przełomu XIV i XV stulecia. W 1399 roku miejscowość była wzmiankowana jako *Góra* [Rymut 2005: 41]. W dokumencie z 1405 roku odnotowano Mikołaja Górskiego: *Mikolay Gorski potsandek lowil letnim lowem na yeszerze Ledniczi za crola Kazimira y po crolu Kazimirze* [Kozierowski 1921: 246]. Z zachowanych źródeł wynika, że w 1. połowie XV wieku powstał konflikt pomiędzy parafią w Węglewie a parafią w Dziekanowicach o przynależność Lednogóry. Spór trafił w 1433 roku przed sąd królewski, a proboszcz Węglewa za odwoływanie się do władzy świeckiej w sprawach kościelnych przed sąd kościelny [źródło 7].

W początkach XVI stulecia Lednogóra została wymieniona w *Księdze uposażeń arcybiskupstwa gnieźnieńskiego* Jana Łaskiego [Joannis de Lasco 1880: 44-45]. W tym czasie wieś była podzielona między parafię dziekanowicką i węglewską. Dwór i połowa wsi należały do parafii dziekanowickiej [por. Kozierowski 1934: 37-38, 227], pozostała część wsi – do parafii w Węglewie [Joannis de Lasco 1880: 56-58]. W *Księdze uposażeń* wymieniono także dwóch kmieci zamieszkujących Lednogórę – *Jacobusa Zyacza* i *Math. Czyelmoeha*. W drugiej połowie XVI wieku (około 1560 roku) Lednogóra należała do Winickiego i Sucharzewskiego [Pawiński 1883: 145]. Na przełomie XVIII i XIX wieku była własnością rodziny Miaszkowskich. Około 1846 roku w Lednogórze znajdowały się 24 dymy zamieszkałe przez 216 osób. Na przysiółku Piaski znajdował się 1 dym zamieszkały przez 6 osób [Opisanie 1846: 466].

W ostatnich latach przed przekształceniami osadniczymi spowodowanymi reformą uwłaszczeniową Lednogóra została ujęta na mapie Davida Gilly'ego z końca XVIII wieku (ryc. 1) [źródło 1] oraz na Urmesstischblatt z 1830 roku (ryc. 2) [źródło 2]. Na obu wymienionych mapach odwzorowano zabudowania typowej wsi ulicówki, której główna arteria biegła prostopadle do brzegu jeziora. Na południe od wsi znajdował się młyn wietrzny, a na południowym brzegu jeziora Lednica zlokalizowany był przysiółek Piaski, na którym również występował młyn wietrzny. Mapa Urmesstischblatt z 1830 roku zawiera więcej szczegółów

(ryc. 2). Widzimy na niej nazwę *Piaski Kr.[ug]*, wskazującą na istnienie w tym miejscu karczmy. Wśród zabudowań właściwej wsi z łatwością można rozpoznać nad brzegiem jeziora zabudowę folwarczną, usytuowaną wokół obszernego prostokątnego podwórza. Na południe od zabudowań miejscowości zaznaczono wiatrak. Interesującym szczegółem są także wyraźnie odwzorowane wały grodziska wczesnośredniowiecznego w Moraczewie. W zachodniej części ówczesnej Lednogóry znajdował się las.

RYC. 1. Lednogóra na fragmencie mapy Davida Gilly'ego z końca XVIII wieku. Źródło 1

FIG. 1. Lednogóra on a part of David Gilly's map from the end of the 18th century. Source 1

Podstawowymi źródłami do zagadnienia przeprowadzenia reformy uwłaszczeniowej, połączonej z separacją i regulacją gruntów w Lednogórze, są: mapa uwłaszczeniowo-regulacyjna sporządzona przez mierniczego Demmlera w 1831 roku [źródło 3] (ryc. 3-9), reces zatwierdzony w Lednogórze 13 czerwca 1839 roku [źródło 4] – oba przechowywane w zasobach Archiwum Państwowego w Poznaniu – oraz dokumenty Pruskiej Komisji Generalnej, znajdujące się w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy [źródła 8-12].

Mapa uwłaszczeniowo-regulacyjna Demmlera z 1831 roku, o wiele szczegółowsza od wcześniej omówionych, obejmuje zabudowania wsi, wśród których kolorem czarnym oznaczone zostały budynki mieszkalne chłopskie, a kolorem szarym budynki gospodarskie (ryc. 3-4). Kolorem czerwonym naniesiono budynki przynależące do dworu, a jasno-czerwonym (różowym) – zabudowania folwarku. Oprócz tego oznaczono szereg innych elementów topograficznych jak przydrożne

Ryc. 2. Lednogóra na fragmencie mapy z 1830 roku. Źródło 2

FIG. 2. Lednogóra on the part of the map from 1830. Source 2

figury lub krzyże: jeden przy północnym, a drugi przy południowym – znajdującym się przy rozwidleniu dróg – wjeździe do wsi. W Lednogórze w tym czasie znajdowały się dwa młyny wiatrowe. Jeden znajdował się w bliskiej odległości na południe od zabudowań wsi, drugi na przysiółku Piaski, na południe od jeziora Lednica. Dzierżawcą pierwszego, folwarcznego, był w tym czasie Antoni Budzyński [źródło 8 i 9]⁵. Na Piaskach, oprócz wiatraka, oznaczono czarnym kolorem dom młynarza, oraz kolorem czerwonym dwa budynki – prawdopodobnie zabudowania karczmy, położonej przy ważnej drodze z Poznania do Gniezna. Na południe od młyna wietrznego znajdowało się pole należące do młynarza opisane jako *Müller Linder* (ryc. 5). Chodzi tu o młynarza Michała Linde, wymienionego w dokumencie recesu Lednogóry, który zostanie omówiony poniżej [źródło 4]. Z dokumentów Pruskiej Komisji Generalnej wiemy, że w 1832 roku karczmarzem w Lednogórze był Jakub Borowiak [pismo z 25 maja 1832 roku oraz 19 października 1832, źródło 10]. Interesujące jest także wzniesienie, leżące w zachodniej części gruntów przynależnych do wsi, które jak dzisiaj wiemy, było grodziskiem wczesnośredniowiecznym (ryc. 6)⁶.

⁵ Antoni Budzyński został wymieniony jako dzierżawca wiatraka folwarcznego w dokumentach z 14 września 1829 roku [źródło 8] oraz 26 czerwca 1837 roku [źródło 9].

⁶ Więcej o grodzisku w Moraczewie [Strzyżewski, Łastowiecki, Kara 2003: 76-93].

RYC. 3. Lednogóra na mapie uwłaszczeniowo-regulacyjnej Demmlera z 1831 roku. Oprac. D. Tomczyk. Źródło 3

FIG. 3. Lednogóra on the regulatory-restitution map drawn up by Demmler from 1831. Ed. by D. Tomczyk. Source 3

Na uwagę zasługują także zaznaczone na mapie lasy i pastwiska. W zachodniej części Lednogóry (obecnie Moraczewa) znajdował się znacznej wielkości las brzoźowo-olchowy (*Birken und Elsen Wald*), który po przeprowadzeniu reformy uwłaszczeniowej został prawdopodobnie wykarczowany pod grunty orne. Po między Lednogórą a grodziskiem, w dzisiejszym Moraczewie, położone było niewielkie pastwisko zwane *Miążylasem*, nieco dalej na północ – pastwisko *Lizionka*. Nieopodal zespołu dworskiego, na południe od zabudowań folwarku, zaznaczono sad (*Obstgarten*), a na północ od zespołu dworskiego staw (*Teich*) (ryc. 4).

Na omawianej mapie uwłaszczeniowo-regulacyjnej Demmlera czerwonym tuшем oznaczono nowy, poseparacyjny podział gruntów wraz z imionami i nazwiskami włościan obdarowanych nowymi gospodarstwami. Nowe granice zostały oznakowane w terenie kopcami granicznymi, które także zostały uwzględnione na mapie. Jeden z tych kopców (nr 71) był usytuowany na szczycie wczesnośredniowiecznego grodziska w Moraczewie, które wskutek uwłaszczenia stało

się częściowo własnością Stanisława Wachowiaka, a częściowo własnością Józefa Krzyżanowskiego⁷ (ryc. 6).

Proces przeprowadzenia regulacji i uwłaszczenia w Lednogórze w dużym stopniu naświetlają dokumenty Pruskiej Komisji Generalnej, przechowywane w Archiwum Państwowym w Bydgoszczy [źródła 8-12]. Znajdują się w nich rozmaite pisma, skargi, wnioski, porozumienia i protokoły, rzucające światło na poszczególne etapy procesu uwłaszczenia, a także na liczne, niekiedy bardzo szczegółowe kwestie własnościowe⁸. W świetle tych materiałów początki procedury uwłaszczeniowej sięgają 14 września 1829 roku. W Lednogórze doszło wówczas do spotkania w sprawie regulacji. Stawili się półrolnicy⁹: Wojciech Włodarek, Antoni Zaleski, Jan Mikołajczak, Mateusz Owsianowski, Wojciech Wachowiak, Stanisław Mikołajczak, Michał Gorlaszka, Andrzej Nowotny¹⁰, Stanisław Wachowiak oraz komornicy bydelni: Wojciech Mikołajczak, Jakub Borowiak, Józef Krzyżanowski, Antoni Rurka, Wojciech Springer¹¹ i Antoni Budzyński (młynarz) [źródło 8]. Odnotowano, że nie stawili się: półrolnik – Antoni Chybiński, komornik bydelny – Jan Kaczmarek¹², a także ówczesny sołtys Lednogóry, Frankowski. Zabrakło też przedstawiciela dominium [źródło 8]. Zebrani chłopci złożyli wniosek o przeprowadzenie regulacji stosunków wsi przez Królewską Komisję Generalną [źródło 8].

Pierwotnie Jakub Moraczewski, małżonek Józefy z Miaskowskich – dziedziczki Lednogóry, działając w jej imieniu, odmawiał sześciu komornikom bydelnym prawa do udziału w regulacji, a także prawa własności dzierzonych gruntów. Ci natomiast, widząc w regulacji szansę na poprawę swojego losu, chcieli wziąć w niej udział na równi z półrolnikami. Z tego powodu złożyli skargę na dziedziczkę i reprezentującego ją małżonka. Skargę w imieniu wszystkich sześciu ko-

⁷ Na mapie Demmlera jako Józef Krzyżaniak.

⁸ W świetle dokumentów Pruskiej Komisji Generalnej w roku 1823, czyli w momencie wejścia w życie ustawy uwłaszczeniowej, w Lednogórze było 10 gospodarstw półrolniczych: Wojciecha Włodarka, Antoniego Zaleskiego, Jana Mikołajczaka, Mateusza Owsianowskiego i Wojciecha Wachowiaka (jako jeden dział), Stanisława Mikołajczaka, Michała Gorlaszki, Andrzeja Nowotnego alias Rzyskiego (po jego śmierci w 1835 roku gospodarstwo objął jego syn Augustyn, którego opiekunem był Maciej Prusak), Stanisława Wachowiaka, Łukasza Chybińskiego (po nim gospodarstwo przejął syn Antoni, który następnie, na św. Wojciecha 1832 roku, odstąpił je Janowi Kaczmarkowi) oraz jedno gospodarstwo nieobsadzone, które po 1836 roku przejął Piotr Giese [protokół z 26 czerwca 1837 roku – źródło 9].

⁹ Półrolnicy – posiadacze gospodarstw wielkości połowy gospodarstw kmiecych [Groniowski 1976: 14]. W Wielkopolsce gospodarstwa kmiecie liczyły 70-100 mórg, półrolnicze 30-60 mórg, chałupnicze 11-27 mórg, a komornicze do 12 mórg [Groniowski 1976: 57-58].

¹⁰ W innych źródłach występuje jako Rzyski. W późniejszych dokumentach odnotowany był jego syn – Augustyn Rzyski.

¹¹ Wojciech Springer zmarł w 1832 roku zostawiając gospodarstwo małoletniemu synowi Antoniemu, którego opiekunem był Piotr Skrzetuski [źródło 9].

¹² W 1832 roku Chybiński odstąpił gospodarstwo półrolnicze Janowi Kaczmarkowi, a ten swoją posesję komorniczo-bydelną Kacprowi Zaleskiemu [źródło 9].

morników bydelnych złożyli: Jakub Borowiak i Wojciech Mikołajczak 25 maja 1832 roku [źródło 10]. Dowodzili, że zarówno ich posady, jak i reprezentowanych przez nich pozostałych komorników bydelnych – Józefa Krzyżanowskiego, Antoniego Rurki, Antoniego Springera i Kacpra Zaleskiego – zostały utworzone przed 6 maja 1819 roku, a do ich uprawiania niezbędne jest utrzymywanie inwentarza pociągowego (konia lub wołu). Wnioskujący twierdzili także, że odrabiają ręczną pańszczyznę i przędą kądziel na rzecz dworu, w związku z czym powinni zostać objęci ustawą uwłaszczeniową z 1823 roku. Jako świadków wymieniono Piotra Skrzetuskiego oraz Walentego Świątka [źródło 10].

Wszystkie strony spotkały się ponownie 19 października 1832 roku. W odpowiedzi na skargę Jakub Moraczewski przyznał, że wprawdzie trzy z wymienionych gospodarstw: Kacpra Zaleskiego, Antoniego Springera i Józefa Krzyżanowskiego, faktycznie zostały utworzone przed 1819 rokiem, ale trzy pozostałe – Jakuba Borowiaka, Antoniego Rurki (a po jego śmierci Marcina Rurki) oraz Wojciecha Mikołajczaka, powstały po tej dacie. Gospodarstwa Mikołajczaka i Rurki miały być utworzone w 1822 roku, a Borowiaka w 1827 roku. Miały one powstać ze śladu półrolniczego, który po 1820 roku opustoszał. Moraczewski dowodził także, że komornicy bydelni odrabiali wprawdzie pańszczyznę ręczną, ale o pełnoprawnej własności chłopskiej świadczyć może w świetle prawa tylko pańszczyzna bydelna. Dlatego domagał się oddalenia skargi Krzyżaniaka, Springera i Zaleskiego, a w przypadku Mikołajczaka, Borowiaka i Rurki obciążenia ich dodatkowo kosztami procesu. Pełnomocnicy komorników dowodzili, że w świetle ustawy z 1823 roku warunek pańszczyzny bydelnej nie jest konieczny, a opuszczonej w 1820 roku posiadzie półrolniczej także przysługuje prawo regulacji. Mikołajczak i Rurka twierdzili, że przez trzy lata odrabiali pańszczyznę bydelną, na co wskazywali świadków – Walentego Świątka i Józefa Krzyżanowskiego. Jednakże w trakcie spotkania nie znaleziono rozwiązania głównego sporu, dlatego musiał w tej sprawie zdecydować sąd [źródło 10].

Rozstrzygnięcie było korzystne dla Kacpra Zaleskiego, Antoniego Springera i Józefa Krzyżanowskiego, którym przyznano prawo do udziału w regulacji wsi Lednogóry. Odrzucono natomiast wnioski Jakuba Borowiaka, Marcina Rurki oraz Wojciecha Mikołajczaka, którzy dalej zabiegali o swoje prawa i odwoływali się od postanowień pierwszej instancji, jednakże nieskutecznie. Świadczyć może o tym protokół z 2 marca 1833 roku, w którym ponownie omawiano status tych gospodarstw. Sprawa odwołań i apelacji ciągnęła się jeszcze do 1834 roku. W protokole z 15 lipca 1834 roku Wojciech Mikołajczyk oświadczył, że będąc komornikiem na *kopczyźnie* został zmuszony przez dziedzica do objęcia obecnie dzierżonej posady pod groźbą przymusowego opuszczenia Lednogóry¹³. Podkreślał, że wydał sporo środków na zakup inwentarza i sprzętów potrzebnych do pracy w gospodarstwie, dlatego niesprawiedliwością byłoby odmawianie mu prawa własności, szczególnie że wzbraniał się przed przyjęciem tej posady. Dlatego wnosił o przyznanie

¹³ *Dziedzic powiedział, iż jeżeli roli nie przyjmie, że wsi wyprowadzić się ma* [źródło 9].

własności i zniesienie wyroku pierwszej instancji. Antoni Rurka przekonywał, że jego ojciec w 1822 roku przejął gospodarstwo, zaofiarowane mu przez dziedzica po przerosinach z Głębokiego. Podkreślał także, że wydał sporo pieniędzy na zakup inwentarza i sprzętów gospodarskich i z wszystkich tych powodów domagał się nadania prawa własności. Podobnie tłumaczył Jakub Borowiak, twierdząc że posadę otrzymał wprawdzie w 1827 roku, ale także wydał sporo pieniędzy w związku z użytkowaniem posady. Jako świadków wskazywał Tomasza Budniaka oraz parobka dworskiego Szczepana Kędzierskiego [źródło 9]. Niestety ich apelacje nie poskutkowały i ostatecznie, w odróżnieniu od trzech pozostałych komorników bydelnych, wymienieni nie zostali objęci regulacją i uwłaszczeniem [źródło 9, 10]. Jednakże rozsządono, że posada półrolnicza, dzierzona przez wspomnianych trzech komorników, powinna powrócić w ręce włościańskie [źródło 9]. W związku z tym 9 lutego 1836 roku Jakub Moraczewski wniósł o obsadzenie dziesiątego śladu półrolniczego, użytkowanego dotąd przez wspomnianych trzech komorników bydelnych. Komisja przychyliła się do jego wniosku [źródło 8]. Sporne gospodarstwo zostało przekazane Piotrowi Giese, który jako dziesiąty półrolnik przystąpił do uwłaszczenia i regulacji w Lednogórze [źródło 9].

19 lipca 1834 roku celem uzgodnienia szczegółów regulacji i uwłaszczenia miało miejsce spotkanie z udziałem Jakuba Moraczewskiego oraz gospodarzy: Wojciecha Włodarka, Antoniego Zaleskiego, Jana Mikołajczaka, Mateusza Owsianowskiego, Wojciecha Wachowiaka, Stanisława Mikołajczaka, Michała Gorlaszki, Andrzeja Nowotnego, Stanisława Wachowiaka i Jana Kaczmarka, oraz komorników bydelnych: Piotra Skrzetuskiego (w imieniu małoletniego Antoniego Springera), Józefa Krzyżanowskiego i Kacpra Zaleskiego, a także Wojciecha Mikołajczaka, Jakuba Borowiaka i Antoniego Rurki, którzy wprawdzie uzyskali niekorzystne rozstrzygnięcie w pierwszej instancji, ale na tym etapie byli jeszcze uwzględniani w pracach. Ustalano szczegóły regulacji, które jednakże ulegały zmianom aż do przyjęcia ostatecznej umowy. Warto zaznaczyć, że w pierwotnych zamierzeniach rozważano uposażenie szkoły, ale na późniejszym etapie od nich odstąpiono. W świetle wstępnych umów gospodarze mieli zostać przeniesieni na nowe grunty, otrzymując budynki zbudowane przez dziedziczkę: chałupy o wymiarach przyziemia 30 × 20 stóp¹⁴, 6 stóp wysokości od fundamentu do belki, złożone z jednej izby, komory, sieni z murowanym kominem, z fundamentem z kamieni polnych; stodoły o wymiarach przyziemia 40 × 20 stóp i 7 stóp wysokości; oraz stajnie o wymiarach 30 × 6 stóp i 6 stóp wysokości. Komornicy mieli otrzymać chałupy o 4 stopy krótsze, stodoły o długości 30 stóp oraz chlewy o długości 28 stóp, budowane w ryglówkę [źródło 8]. Później jednak ustalono, że dziedziczka przekaże tylko drewno, a włościanie zbudują nowe zabudowania sami. W trakcie spotkania dotyczącego regulacji 18 czerwca 1836 roku dziedzic zażyczył sobie, aby nowo utworzona osada otrzymała nazwę **Jakubowo** [źródło 8].

¹⁴ 1 stopa pruska = 0,31385 m [Szymański 2001: 178].

14 lipca 1834 roku wpłynęła skarga Marianny *primo voto* Prusak¹⁵, małżonki Jana Jarczaka, parobka z Kołaczkowa pod Witkowem. Skarżąca dowodziła, że przez 12 lat, od 1809 do 1822 roku, wraz z mężem dzierżyli gospodarstwo użytkowane obecnie przez Stanisława Mikołajczaka, po czym przez rok prowadził je jej brat, Wojciech Wachowiak zwany Żelaznym, który następnie je opuścił. W związku z powyższym wносиła o zwrot gospodarstwa i inwentarza. Jednakże komisja nie przychyliła się do jej argumentów i skarga nie została pozytywnie rozpatrzona. W piśmie dotyczącym skargi był wymieniony także sołtys Lednogóry, Stanisław Wachowiak.

17 czerwca 1836 roku wyjaśniano kwestię następstwa po Andrzeju Nowotnym alias Rzyckim, zmarłym w poprzednim roku. Po śmierci pozostawił on wdowę, Barbarę z Wachowiaków, oraz dzieci: córkę Mariannę, zamężną z Jakubem Nawrockim, Antoninę, Marcina, Michalinę, Andrzeja, Katarzynę oraz Augustyna, który jako najstarszy syn (wówczas 13-letni) przejął gospodarstwo.

Podstawowym dokumentem opisującym szczegóły oraz finalne postanowienia w sprawie uwłaszczenia oraz regulacji i separacji gruntów w Lednogórze jest reces, zatwierdzony 13 czerwca 1839 roku, a ogłoszony 26 listopada 1839 roku [źródło 4]¹⁶. Jest to dokument sporządzony na 72 stronach, spisany w dwóch językach: niemieckim i polskim. Umowa składa się z 15 ustępów podzielonych na pięć działów: „Postanowienia dotyczące się regulacji i nadania własności” (ustępy 1-5), „Postanowienia dotyczące się translokacji gospodarzy na grunta Lednogóry” (6-11), „Termin realizacyjny” (12), „Przedmioty przemijające” (13-14), „Umorzenia i dopisywania w księdze hipotecznej” (15).

W świetle recesu, wieś Lednogóra, będąca własnością Józefy z Miaskowskich, zamężnej z Jakubem Moraczewskim, składała się z folwarku pańskiego z wiatrakiem *w rolę opatrzonym*, dziesięciu posad półrolniczych: Wojciecha Włodarka, Antoniego Saleskiego alias Zaleskiego, Jana Mikołajczaka, Mateusza Owsianowskiego i Wojciecha Wachowiaka (którzy dzielili jedną posadę), Stanisława Mikołajczaka, Michała Gorlaszki, małoletniego Augustyna Nowotnego alias Rzyckiego¹⁷, Stanisława Wachowiaka, Jana Kaczmarka i Piotra Giese; trzech posad dzierżawnych, zwanych komorniczo-bydelnymi: Józefa Krzyżanowskiego, małoletniego Antoniego Springera i Kacpra Saleskiego alias Zaleskiego; posady młynarza z rolą, posiadanej przez sukcesorów Michała Linde prawem wieczysto-czynszowym, oraz sołectwa. Lokalizację wymienionych w recesie młynów wietrznych można ustalić na podstawie mapy uwłaszczeniowo-regulacyjnej. Wiatrak przynależący do folwarku, dzierżawiony przez Antoniego Budzyńskiego, znajdował się bliżej zabudowań Lednogóry

¹⁵ Pierwotnie zamężna z Walentym Prusakiem.

¹⁶ Kopie recesu znajdują się Archiwum Państwowym w Bydgoszczy [źródło 8 i 9].

¹⁷ Jego ojciec – Andrzej Nowotny alias Rzycki zmarł w 1835 roku, dlatego w dokumencie recesu zastąpił go małoletni syn Augustyn, którego opiekunem był Maciej Prusak. Wdowa po Andrzeju Nowotnym alias Rzyckim, Barbara z Wachowiaków, wyszła ponownie za mąż za Wojciecha Olejniczaka [źródło 9].

Ryc. 4. Zabudowania wsi Lednogóra, folwark oraz zespół dworski. Fragment mapy uwłaszczeniowo-regulacyjnej Demmlera z 1831 roku. Źródło 3

FIG. 4. The buildings of Lednogóra village, a grange and a manor house. A part of the regulatory-restitution map drawn up by Demmler from 1831. Source 3

(ryc. 4). Natomiast wymieniona osobno posada młynarza z rolą, należąca do następców Michała Lindego, dotyczy wiatraka na przysiółku Piaski (ryc. 5).

Półrolnicy i komornicy bydelni korzystali ze swoich gospodarstw w Lednogórze w zamian za stałą i niestałą, ręczną i sprzężajną pańszczyznę, oraz oddawanie niektórych naturaliów i przedziwa. Dwór natomiast zobowiązany był do budowy chałup i pomocy w reperacjach. Był także zobowiązany do pomocy chłopom w przypadkach nieszczęśliwych. Chłopi mogli także zbierać drewno na opał i potrzebne naprawy w lasach pańskich. Powyższe zależności uległy likwidacji w wyniku reformy uwłaszczeniowej [źródło 4, k. 3-5].

Według recesu, działając na podstawie ustawy z 8 kwietnia 1823 roku, chłopci (półrolnicy) wystąpili w 1830 roku¹⁸ o nadanie dzierzonych gospodarstw na własność i o podział wspólności, a dziedziczka o ich translokację na inne grunty przynależące do Lednogóry. Posada młynarza na Piaskach nie podlegała regula-

¹⁸ Reces przechowywany w Archiwum Państwowym w Poznaniu [źródło 4] podaje datę 1830, ale jak wspomniano wcześniej, chłopci złożyli wniosek o regulację i uwłaszczenie 14 września 1829 roku [źródło 8].

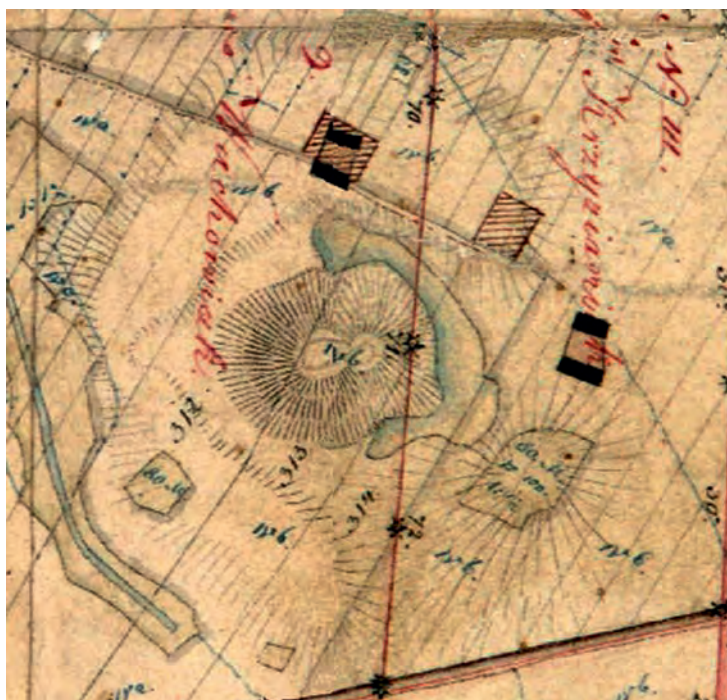
RYC. 5. Przysiółek Piaski w Lednogórze na mapie uwłaszczeniowo-regulacyjnej Demmlera z 1831 roku. Źródło 3

FIG. 5. Piaski hamlet in Lednogóra on a regulatory-restitution map drawn up by Demmler from 1831. Source 3

cji w tym recesie, ponieważ już wcześniej została odseparowana i wyłączona ze wspólności z pozostałą częścią Lednogóry [źródło 4]¹⁹.

W celu regulacji i separacji gruntów dokonano dokładnych pomiarów i sporządzona została w 1831 roku w pięciu egzemplarzach przez mierniczego Demmlera wspomniana mapa uwłaszczeniowo-regulacyjna [źródło 3] (ryc. 3). W wyniku reformy w Lednogórze utworzono 14 gospodarstw włościańskich, nadanych gospodarzom na pełną, nieograniczoną własność. Spośród nich 11 większych otrzymali półrolnicy, 3 mniejsze – komornicy bydelni. Na mapie Demmlera zostały one oznaczone czerwonym tuszem oraz podpisane imionami i nazwiskami

¹⁹ Antoni Budzyński, dzierżawca wiatraka folwarcznego, 26 czerwca 1837 roku zrzekł się prentensji do prawa własności [źródło 9].

Ryc. 6. Grodzisko w Moraczewie na gruntach Wachowiaka i Krzyżanowskiego wraz z kopcem nr 71. Fragment mapy uwłaszczeniowo-regulacyjnej Demmlera z 1831 roku. Źródło 3

FIG. 6. A gord in Moraczewo on the lands of Wachowiak and Krzyżanowski, together with a boundary mound no. 71. A part of the regulatory-restitution map drawn up by Demmler from 1831. Source 3

gospodarzy. Wojciechowi Włodarkowi przekazano 62 morgi i 15 prętów kwadratowych²⁰, Antoniemu Saleskiemu alias Zaleskiemu – 58 mórg i 172 pręty kwadratowe, Janowi Mikołajczakowi – 60 mórg i 8 prętów kwadratowych, Janowi Kaczmarkowi – 62 morgi i 87 prętów kwadratowych, Stanisławowi Mikołajczakowi – 71 mórg i 99 prętów kwadratowych, Michałowi Gorlaszce – 61 mórg i 70 prętów kwadratowych, Augustynowi Rzyskiemu – 60 mórg i 55 prętów kwadratowych, Stanisławowi Wachowiakowi – 66 mórg i 16 prętów kwadratowych

²⁰ W obowiązującym w granicach Wielkiego Księstwa Poznańskiego pruskim systemie miar i wag 1 morga reńska wynosiła 180 prętów kwadratowych, czyli 0,2553 ha, a 1 pręt kwadratowy – 0,14 ara [Szymański 2001: 179]. Wojciech Włodarek otrzymał 15,84 ha; Antoni Saleski alias Zaleski 14,33 ha; Jan Mikołajczak 15,33 ha; Jan Kaczmarek 15,94 ha; Stanisław Mikołajczyk 18,26 ha; Mikołaj Gorlaszka 16,23 ha; Augustyn Rzycki 15,11 ha; Stanisław Wachowiak 16,87 ha; Piotr Giese 16,20 ha; Mateusz Owsianowski i Wojciech Wachowiak łącznie 16,99 ha, z czego dostali obaj po równej części 8,49 ha; Kacper Saleski alias Zaleski otrzymał 8,92 ha; Antoni Springer 8,52 ha, a Józef Krzyżanowski 8,35 ha.

oraz Piotrowi Giese – 63 morgi i 85 prętów kwadratowych. Mateuszowi Owsianowskiemu i Wojciechowi Wachowiakowi przekazano łącznie 66 mórg i 105 prętów kwadratowych. Jednakże przy regulacji i separacji gruntów podzielono ich dział na dwie równe części, po 33 morgi i 52½ prętów kwadratowych [źródło 4, k. 9-15]. Trzem komornikom bydelnym przekazano mniejsze gospodarstwa. Kacper Saleski alias Zaleski otrzymał 32 morgi i 54 pręty kwadratowe, Antoni Springer – 32 morgi i 25 prętów kwadratowych, a Józef Krzyżanowski – 32 morgi i 127 prętów kwadratowych [źródło 4, k. 15-17]²¹. Gospodarstwa te przekazano na pełną, dziedziczną własność, wolną od wszelkich służebności na rzecz dominium. Odseparowane grunty oznaczono w terenie specjalnie usypanymi kopcami.

Oprócz ziemi, wszyscy uwłaszczeni gospodarze otrzymali na własność dotychczasowe budynki gospodarcze, które jednak musieli przenieść na nowe grunty. Z tego powodu część budynków gospodarczych w zabudowie wsi Lednogóra na mapie Demmlera z 1831 roku, zostało przekreślonych (ryc. 4-5).

W zamian za nadane na własność grunty włościanie zostali zobligowani do uiszczania rocznego czynszu dworowi, a półrolnicy, dodatkowo, do odstąpienia części swoich wcześniejszych gruntów. Dziewięciu półrolników zostało zobowiązanych do opłacania czynszu w wysokości 16 talarów²² i 13 srebrnych groszy rocznie. Dwaj półrolnicy (Mateusz Owsianowski i Wojciech Wachowiak), którzy otrzymali gospodarstwa o połowę mniejsze, musieli płacić po 8 talarów, 6 srebrnych groszy i 6 fenigów rocznie. Trzech dawnych komorników bydelnych płaciło czynsz w wysokości 8 talarów i 29 srebrnych groszy rocznie. Czynsz miał być uiszczany w dwóch częściach, co pół roku: na św. Marcina i na św. Wojciecha, 11 listopada i 23 kwietnia [źródło 4, k. 19-22].

Włościanie obdarowani gospodarstwami zrzekli się dotychczasowych praw: do pobierania drzewa opałowego z lasów dworskich, do budowy i napraw budynków oraz drewna na ten cel, a także prawa do pobierania beczki piwa za zasiew zboża na polu pańskim. Zrezygnowali także z wcześniejszego prawa do pomocy ze strony dworu w przypadkach nieszczęśliwych.

Gospodarze byli zobowiązani do opłacania na rzecz państwa podatku podymnego i ofiary, którą płaciło dotąd w całości dominium w kwocie 122 talarów i 15 srebrnych groszy rocznie. Po uwłaszczeniu, regulacji i separacji gruntów, część tego podatku opłacali włościanie obdarowani gospodarstwami. Łącznie musieli płacić 23 talary i 3 srebrne grosze rocznie. Każdy z dziewięciu dawnych

²¹ Przed uwłaszczeniem gospodarstwa komorników bydelnych były nieco mniejsze. W świetle skargi z 25 maja 1832 roku [Źródło 10] wiadomo, że ich rozmiary były następujące: Wojciecha Mikołajczaka – 19 mórg i 174 pręty kwadratowe (5,09 ha), Jakuba Borowiaka 18 mórg i 156 pręty kwadratowe (4,8 ha) (użytkowany przez niego ogród i zabudowania nie były częścią tej posesy, ponieważ przynależały do karczmy dworskiej), Józefa Krzyżanowskiego – 28 mórg i 150 prętów kwadratowych (7,35 ha), Antoniego Rurki – 37 mórg i 170 prętów kwadratowych (9,67 ha), Antoniego Springera – 27 mórg i 78 prętów kwadratowych (6,99 ha), Kacpra Zaleskiego – 27 mórg i 114 prętów kwadratowych (7,04 ha).

²² 1 talar = 30 srebrnych groszy = 360 fenigów [Szymański 2001: 594].

półrolników, którzy otrzymali największe gospodarstwa, zostało zobowiązanych do płacenia podatku w wysokości 2 talarów i 2 srebrnych groszy rocznie. Mateusz Owsianowski i Wojciech Wachowiak płacili o połowę mniej, czyli 1 talar i 1 srebrny grosz rocznie każdy. Dawni komornicy bydelni mieli płacić podatek w wysokości 1 talara i 1 srebrnego grosza rocznie każdy. Oznaczało to, że dziedzicze do zapłaty pozostawał podatek w wysokości 98 talarów i 22 srebrnych groszy rocznie [źródło 4, k. 22-25].

Gospodarze byli także zobowiązani do daniny na rzecz plebanów w postaci mesznego²³. W związku z tym, że część Lednogóry należała do parafii w Dziekanowicach, a część do parafii w Węglewie, powinności włościan były także rozdzielone. Przed uwłaszczeniem i regulacją gruntów, każdy półrolnik oddawał własnej parafii po jednym wiertelu²⁴ żyta i owsa. W sumie przekazywano 19 wiertelów żyta i tyle samo owsa (uwzględniając gospodarstwa włączone do folwarku). Z tego 10 wiertelów przypadało parafii w Dziekanowicach, a 9 parafii w Węglewie. Po uwłaszczeniu i regulacji włościanie nadal byli zobowiązani do uiszczania mesznego w wysokości jednego wiertla żyta i owsa rocznie. Parafii w Dziekanowicach meszne oddawali półrolnicy: Wojciech Włodarek, Antoni Saleski alias Zaleski, Jan Mikołajczak, a także Mateusz Owsianowski i Wojciech Wachowiak (dwaj ostatni po pół wiertla). Łącznie od włościan parafia dziekanowicka otrzymywała po cztery wiertle żyta i owsa. Dominium płaciło także meszne parafii dziekanowickiej za gospodarstwa włościańskie, które przed 1819 rokiem włączono do folwarku. Było to sześć wiertelów żyta i owsa. Można z tego wnosić, że gospodarstw włączonych w tej części wsi do folwarku było przed 1819 rokiem także sześć. Do parafii w Węglewie meszne oddawali gospodarze: Stanisław Mikołajczak, Michał Gorlaszka, Augustyn Rzyski, Jan Kaczmarek, Stanisław Wachowiak i Piotr Giese, po jednym wiertelu żyta i owsa rocznie, a także dawni komornicy bydelni: Józef Krzyżanowski i Kacper Saleski alias Zaleski po osiem garnicy²⁵ żyta i owsa rocznie. Łącznie włościanie oddawali parafii węglewskiej po osiem garnicy żyta i owsa. Dominium, za grunty włościańskie włączone przed 1819 rokiem do folwarku, oddawało jeden wiertel żyta i owsa [źródło 4, k. 25-30]²⁶.

²³ Meszne – dawna obowiązkowa danina na rzecz plebana oddawana przeważnie w zbożu.

²⁴ Wiertel (ćwierć berlińska) – pruska jednostka miary ciał sypkich. 1 wiertel = 4 garnce = 13,74 litra [Szymański 2001: 179]. W recesie uszczegółowiono, że chodzi o wiertel mający 16 garnicy.

²⁵ Garniec – pruska jednostka miary ciał sypkich. 1 garniec = 3,43 litra [Szymański 2001: 179].

²⁶ Niektóre zobowiązania dworu w stosunku do parafii w Węglewie zostały uregulowane w późniejszym terminie. 15 lutego 1845 roku prowizorowie parafii w Węglewie, Wincenty Jankowiak i Andrzej Wojciechowski oraz ksiądz Andrzej Zgrabczyński, wnieśli o uregulowanie kompozyty snopowej z dóbr lednogórskich na rzecz parafii węglewskiej. Stwierdzono jednocześnie, że Jakub Moraczewski, zamieszkały w Naramowicach pod Poznaniem życzy sobie, aby zamieniono ją na pieniądze [źródło 11]. 17 listopada 1845 roku podpisano układ o zamianie kompozyty snopowej, wynoszącej dotąd rocznie: 40 mendli żyta, 10 mendli pszenicy, 24 mendli jęczmienia, 16 mendli owsa i 1 furę grochu na opłatę 90 talarów rocznie w dwóch ratach, wypłacanych na św. Wojciecha i św. Marcina, począwszy od 1845 roku [źródło 12].

Istotną konkluzją, wynikającą z opisu danin na rzecz parafii dziekanowickiej i węglewskiej jest włączenie do folwarku przed 1819 rokiem łącznie siedmiu gospodarstw. Kwestia ta, w recesie zaledwie mimochodem wspomniana, wymaga komentarza. Przygotowania do wprowadzenia reformy uwłaszczeniowej, jak już zauważono, trwały w Wielkim Księstwie Poznańskim kilka lat. W związku z tym wielu ziemian, chcąc zachować dla siebie jak najwięcej gruntów, włączało do folwarku gospodarstwa chłopskie, co wzbudzało opór i protesty ludności wiejskiej. Było to zjawisko na tyle częste, że rząd pruski w 1819 roku zakazał tego procederu [Jakóbczyk 1951: 26-27; 1951-1952: 153]. Dlatego odnotowanie tej daty w recesie Lednogóry wydaje się nieprzypadkowe.

Z dokumentu wynika, że nowa powstała osada, utworzona z gospodarstw włościańskich wytyczonych na gruntach przynależących dotąd do Lednogóry, miała otrzymać nazwę **Moraczewo**, pochodzącą od nazwiska męża dziedziczki – Jakuba Moraczewskiego (ryc. 7), choć we wcześniejszych propozycjach padała także nazwa Jakubowo. Osada miała posiadać własnego sołtysa. Na jego urząd przeznaczono osobny grunt wielkości 17 mórg i 151 prętów²⁷, który na mapie Demmlera oznaczony jest jako *Schulzen Dienst Land* (ryc. 8). Grunt ten znajdował się przy granicy z wsią Kocanowo, na południe od gospodarstwa Wojciecha Włodarka oraz drogi poznańsko-gnieźnieńskiej. Sołtys był zobligowany do wydzielenia 1 morgi i 12 prętów²⁸ gruntu na szkółkę drzewek *naddrożnych*, przeznaczonych do obsadzania dróg publicznych. Pierwszym sołtysem Moraczewa, wspomnianym w umowie z 26 listopada 1839 roku, był Józef Krzyżanowski [źródło 4, k. 50]. W Lednogórze nie było w tym czasie szkoły, nie widziano także potrzeby jej utworzenia.

W związku z tym, że gospodarze tworzyli nową wspólnotę wiejską, niezależną od Lednogóry, musieli ponosić odpowiednie ciężary komunalne, zależnie od wielkości posiadanych gospodarstw. Jednym z takich ciężarów było utrzymywanie dróg publicznych prowadzących przez Moraczewo, a mianowicie drogi z Lednogóry do Główna szeroką na 4 pręty²⁹, oraz ulicę wiejską szeroką na 3 pręty. Drogi te miano obsadzać drzewkami ze szkółki z gruntów sołeckich. Gospodarze z Moraczewa nie mieli obowiązku utrzymywania głównego traktu z Gniezna do Poznania [źródło 4, k. 32-33].

Realizacja postanowień recesu nastąpiła przed jego ostatecznym zatwierdzeniem, bo z dniem Świętego Wojciecha 1837 roku. W tym czasie ustawały wszelkie wcześniejsze zależności między gospodarzami a dworem, w tym dotychczasowe prawo do wypasania na łąkach dworskich, czy użytkowania swoich dawnych pól. Jednakże objęcie nowych gruntów nastąpiło już jesienią 1836 roku, a pierwsza

²⁷ Czyli 4,98 ha. We wcześniejszych propozycjach z 18 czerwca 1836 roku planowano przeznaczyć na grunta sołtysie 16 mórg i 171 prętów kwadratowych [źródło 8].

²⁸ Czyli 0,93 ha.

²⁹ Pręt – pruska jednostka miary długości. 1 pręt = 3,76 m [Szymański 2001: 178].

RYC. 7. Nowo utworzone gospodarstwa włościańskie w Moraczewie, na mapie uwłaszczeniowo-regulacyjnej Demmlera z 1831 roku. Źródło 3

FIG. 7. Newly established peasant farms in Moraczewo, on a regulatory-restitution map drawn up by Demmler from 1831. Source 3

RYC. 8. Grunty sołtysie w Moraczewie (*schulzen dienst land*) na mapie uwłaszczeniowo-regulacyjnej Demmlera z 1831 roku. Źródło 3

FIG. 8. Village administrator's land in Moraczewo (*schulzen dienst land*) on a regulatory-restitution map drawn up by Demmler from 1831. Source 3

zapłata połowicznej części czynszu miała nastąpić na Święty Marcin 1837 roku [źródło 4, k. 34-35].

Jednocześnie z dniem Świętego Marcina 1837 roku gospodarze zrzekli się na rzecz dziedziczki swoich dawnych chałup w Lednogórze, przenosząc się do nowo pobudowanych na Moraczewie. Dziedziczka na budowę nowych chałup przekazała bezpłatnie potrzebne drewno. Przekazała ponadto Mateuszowi Owsianowskiemu i Wojciechowi Wachowiakowi po 20 talarów, trzem dawnym komornikom bydelnym po 25 talarów, a każdemu z dawnych półrolników po 40 talarów. Pozwoliła im także na zabranie z dotychczasowych sadów drzewek, które można było przesadzić. Gospodarze w trakcie translokacji zabrali także obornik zgromadzony na swoich dawnych podwórzach w 1836 i 1837 roku

[źródło 4, k. 35-37]. Zobowiązania finansowe (czynsz) nowych gospodarstw w Moraczewie zostały wpisane do nowo założonej księgi hipotecznej.

Układ w sprawie regulacji i separacji gruntów, podziału wspólności i translokacji gospodarzy odczytano, zatwierdzono i podpisano 13 czerwca 1839 roku w Lednogórze. Za małoletniego Augustyna Nowotnego alias Rzyskiego podpisał się jego opiekun – Maciej Prusak, a za małoletniego Antoniego Springera jego opiekun – Piotr Skrzetuski [źródło 4, k. 41-45]. Termin publikacji i wykonania recesu ustalono na 26 listopada 1839 roku. W tym dniu w Lednogórze w imieniu małżonki stawiał się Jakub Moraczewski oraz gospodarze translokowani do Moraczewa: Wojciech Włodarek, Antoni Saleski alias Zaleski, Maciej Prusak, reprezentujący małoletniego Augustyna Nowotnego alias Rzyskiego, Stanisław Wachowiak, Józef Krzyżanowski, Kacper Zaleski, a w miejsce małoletniego Antoniego Springera – Piotr Skrzetuski. Pozostała część gospodarzy nie stawiała się na spotkanie pomimo wezwania sołtysa Krzyżanowskiego. W obecności zgromadzonych odczytano i ogłoszono treść recesu. Jeden egzemplarz wraz z mapą Demmlera przekazano Jakubowi Moraczewskiemu, drugi otrzymali gospodarze z Moraczewa, trzeci przekazano *władzy hipotecznej*, a czwarty, w celu przekazania do archiwum, dostarczono Królewskiemu Urzędowi Konsyliarsko-Ziemiańskiemu w Gnieźnie [źródło 4, k. 49-53].

Mapa uwłaszczeniowo-regulacyjna Lednogóry, sporządzona w 1831 roku przez Demmlera, ma fundamentalne znaczenie dla kwestii autentyczności nieistniejącego już zabytku, jakim była tzw. Arkada Lednicka znajdująca się w ruinach palatium na Ostrowie Lednickim, znana wyłącznie z ryciny dołączonej do *Wspomnień Wielkopolski* Edwarda Raczyńskiego [Raczyński 1843] (ryc. 10). Samo istnienie arkady było podważane przez badaczy takich jak Jan Leśny [1994: 115 przyp. 1] i Jacek Wrzesiński [1996]. Dowodzili oni, że rysunek arkady jest wyłącznie romantyczną wizją ruin lednickich, która nie miała odzwierciedlenia w rzeczywistości. Opinia ta została przyjęta przez część uczonych, w tym w najnowszej publikacji poświęconej palatium na Ostrowie Lednickim [Makohonienko 2020: 153]. Interesująca analiza ryciny przedstawiającej arkadę, w kontekście map archiwalnych przeprowadzona przez Borysa Siewczyńskiego [2004]³⁰, pozostała właściwie niezauważona. Tymczasem dokonał on poprawnej identyfikacji budynku widocznego w prześwicie rysunku arkady, porównując go z budynkiem dworu w Lednogórze, widocznym na planie Demmlera z 1831 roku (ryc. 9). Trafnie zauważył, że środkowy ryzalit dworu, widoczny na planie Lednogóry, mógł zostać przedstawiony na rycinie u Raczyńskiego w formie zbliżonej do wieży. Siewczyński zaznaczał wprawdzie, że także w Dziekanowicach jest podobne założenie ruralistyczne (wieś i folwark z dworem nad brzegiem jeziora). Jednakże rozplanowanie i lokalizacja dworu dziekanowickiego nie odpowiada ilustracji Raczyńskiego.

³⁰ Por. także: Kaszubkiewicz 2012: 117-121.

RYC. 9. Dwór w Lednogórze z wyodrębnionym ryzalitem na mapie uwłaszczeniowo-regulacyjnej Demmlera z 1831 roku. Źródło 3

FIG. 9. A manor house with separate avant-corps on a regulatory-restitution map drawn up by Demmler from 1831. Source 3

Jedną z ważnych konsekwencji reformy uwłaszczeniowej było zmniejszenie liczby gospodarstw w samej Lednogórze. Zmiany w strukturze osadniczej wsi możemy zaobserwować także dzięki mapie z 1863 roku, wykonanej na podstawie mapy Demmlera z 1831 roku (ryc. 11). Widzimy na niej w pełni już odłączone Moraczewo, zmniejszoną liczbę zagród w Lednogórze oraz zmienione zabudowania zespołu dworskiego [źródło 6] (ryc. 11).

W 1884 roku Lednogóra stała się własnością Edwarda Brudzewskiego, a pod koniec XIX stulecia przeszła w ręce niemieckie. W związku z kolonizacją niemiecką w początkach XX wieku w Lednogórze powstał neogotycki kościół ewangelicki oraz cmentarz [Chojnacka 2005: 255-256]. Zbudowano także szkołę. Dlatego na planie katastralnym wsi pochodzącym z 1893 roku oprócz zabudowań wiejskich i wiatraka w dawnym miejscu widzimy również kościół ewangelicki oraz szkołę (ryc. 12).

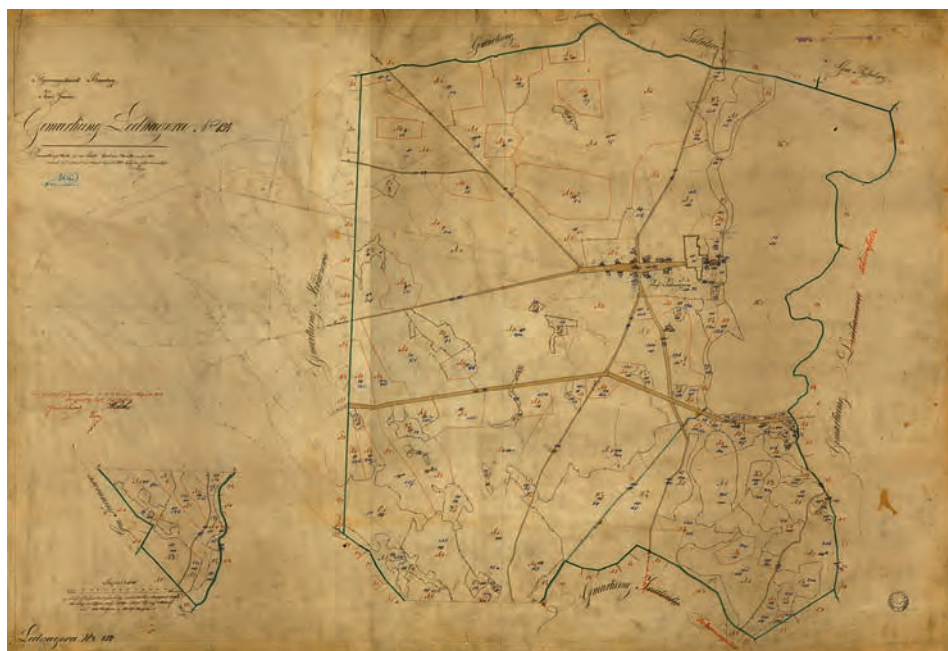
Procedura uwłaszczeniowa w Lednogórze trwała blisko 10 lat, od złożenia wniosku w 1829/1830 roku, przez realizację postanowień w 1836 i 1837 roku, po ogłoszenie recesu w 1839 roku. Przeprowadzono ją w pierwszym okresie regulacji gruntów w Wielkopolsce, według Witolda Jakóbczyka obejmującym lata

Ryc. 10. Arkada Lednicka na ilustracji ze *Wspomnień Wielkopolski* Edwarda Raczyńskiego [1843]. W prześwicie arkady – dwór lednogórski

FIG. 10. The Lednica arcade from *Wspomnienia Wielkopolski* by Edward Raczyński (1843). In the background behind the arcade – the Lednogóra manor house

1823-1849, a charakteryzującym się wąskim stosowaniem ustawy uwłaszczeniowej [Jakóbczyk 1951-1952: 139]. W jej efekcie utworzono 14 gospodarstw włościańskich. Trzeba jednak pamiętać, że skutkiem reformy uwłaszczeniowej musiały one zostać utworzone na nowych gruntach, przeważnie gorszych od wcześniej użytkowanych przez chłopów. Utworzono nową osadę – Moraczewo, a chłopcy mogli przenieść w nowe miejsce dotychczasowe budynki gospodarcze, ale chałupy musieli zbudować od nowa, korzystając z drewna przekazanego przez dziedziczkę. Pomimo pewnych ułatwień było to z pewnością duże przedsięwzięcie dla uwłaszczonych włościan. Należy także pamiętać, że w latach poprzedzających reformę uwłaszczeniową prawdopodobnie siedem gospodarstw włączono do folwarku. Wszystkie nowe gospodarstwa, podpisane imieniem i nazwiskiem gospodarza, a także grunty sołtysie oraz kopce graniczne oznaczono na mapie uwłaszczeniowo-regulacyjnej Demmlera. Ówczesna regulacja gruntów jest częściowo widoczna także w dzisiejszych podziałach pól (ryc. 13).

RYC. 11. Mapa Lednogóry z 1863 roku, wykonana na podkładzie mapy Demmlera z 1831 roku. Źródło 6

FIG. 11. A map of Lednogóra from 1863, made on the basis of Demmler's map from 1831. Source 6

Reforma uwłaszczeniowa we wsi Lednogóra została przeprowadzona w pełnym zakresie, zdecydowanie szerszym niż omówione w poprzednim tomie „Studiów Lednickich” uwłaszczenie we wsi Grzybowo [Linetty 2020]. Uwłaszczenie w Lednogórze objęło znaczną część gospodarstw (14) i w wyniku tego utworzono 9 gospodarstw średniej wielkości, obejmujących areał od 60 do 71 mórg, oraz 5 mniejszych gospodarstw, obejmujących 32-33 morgi, niewiele większe od minimalnej dopuszczalnej wielkości uwłaszczonych gospodarstw ustalonej na 25 mórg [Groniowski 1976: 55]³¹.

³¹ W artykule poświęconym reformie uwłaszczeniowej w Grzybowie (Linetty 2020: 146) zamieściłem zestawienie porównujące liczbę uwłaszczonych gospodarstw i wielkość nadanych gruntów w miejscowościach: Grzybowo, Lednogóra, Zakrzewo, Myszki i Srebrna Góra. Podałem błędnie liczbę uwłaszczonych gospodarstw w Lednogórze (10, a w rzeczywistości 14). Warto w tym kontekście przypomnieć te dane. W Grzybowie utworzono 3 gospodarstwa (w Chrzanowicach 2 i w Rabeżycach 1) o wielkości 30 mórg, natomiast w Zakrzewie utworzono 4 gospodarstwa o wielkości od 71 mórg 25 prętów kwadratowych do 80 mórg 154 prętów kwadratowych, w Myszkach utworzono 14 gospodarstw o wielkości od 47 mórg 120 prętów kwadratowych do 65 mórg 58 prętów kwadratowych, w Srebrnej Górze natomiast utworzono 8 gospodarstw o wielkości od 95 mórg 57 prętów kwadratowych do 124 mórg i 138 prętów kwadratowych.

RYC. 12. Fragment mapy katastralnej wsi Lednogóra z 1893 roku. Źródło 5

FIG. 12. A part of a cadastral map of Lednogóra village from 1893. Source 5

Dzięki materiałom archiwalnym dotyczącym reformy uwłaszczeniowej mamy niezwykle okazję, aby poznać dawny krajobraz kulturowy Lednogóry, w tym rozmieszczenie jej zabudowy, lokalizację wiatraków, karczmy oraz poszczególnych gospodarstw włościańskich utworzonych w Moraczewie. Mamy także, co równie istotne, wgląd w stosunki społeczne i własnościowe. Na ich podstawie możemy z imienia i nazwiska poznać zarówno dziedziczkę i jej małżonka, ale także i uwłaszczanych chłopów oraz dzierżawców wiatraków i karczmy. Zagadnienie przeprowadzenia uwłaszczenia w Lednogórze jest, dzięki zachowanym różnorodnym źródłom, interesującym przyczynkiem do historii wsi i przemian osadniczych nad jeziorem Lednica. W tym kontekście ważne będą także dalsze studia nad kwestiami uwłaszczeniowymi w miejscowościach położonych w granicach dzisiejszego Lednickiego Parku Krajobrazowego.

RYC. 13. Częściowo zachowane poseparacyjne granice pól w Moraczewie. Źródło: www.geoportal.pl [dostęp 11.05.2021]

FIG. 13. Partly preserved post-separation field borders in Moraczewo. Source: www.geoportal.pl [accessed: 11.05.2021]

Bibliografia

Materiały archiwalne

Źródło 1. Fragment mapy Davida Gilly'ego z końca XVIII wieku, Staatsarchiv Berlin.

Źródło 2. Fragment mapy Urmesstischblatt z 1830 roku, arkusz 3470 (1861), Staatsarchiv Berlin.

Źródło 3. *Karte von Gute Lennagóra im Gnesener Kreise*, Archiwum Państwowe w Poznaniu, zespół: 53/316/0 Starostwo Powiatowe w Gnieźnie, sygn. L.Gn. 44.

Źródło 4. *Auseinandersetzung Rezess von Lennagóra, Kreis Gnesen*, Archiwum Państwowe w Poznaniu, zespół: 53/316/0 Starostwo Powiatowe w Gnieźnie, sygn. recesy 195.

Źródło 5. Mapa katastralna Lednogóry z 1893 roku, Powiatowy Zarząd Geodezji, Kartografii, Katastru i Nieruchomości w Gnieźnie.

Źródło 6. *Gemarkung Lednagóra [Lednogóra] Gemarkungskarte in ein Blatt*, Archiwum Państwowe w Poznaniu, zespół: 53/1000/0 Plany gruntowe urzędów katastralnych z terenu Wielkopolski, sygn. Gniezno dz. A 134.

- Źródło 7. AC II 277-278, Archiwum Archidiecezjalne w Gnieźnie, za: *Fiszki o miejscowościach tworzących parafie w dawnej Kasztelanii Ostrowskiej w I poł. XVI w.*, Archiwum Naukowe MPP na Lednicy, zespół 2, sygn. 135.
- Źródło 8. 52 Pruska Komisja Generalna, powiat Gniezno, Lednogóra, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 773.
- Źródło 9. 52 Pruska Komisja Generalna, powiat Gniezno, Lednogóra, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 774.
- Źródło 10. 52 Pruska Komisja Generalna, powiat Gniezno, Lednogóra, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 776.
- Źródło 11. 52 Pruska Komisja Generalna, powiat Gniezno, Lednogóra, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 777.
- Źródło 12. 52 Pruska Komisja Generalna, powiat Gniezno, Lednogóra, Archiwum Państwowe w Bydgoszczy, sygn. 778.

Wydawnictwo źródłowe

Joannis de Lasco. *Liber beneficiorum archidioecesis gnesnensis*, ed. J. Łukowski, J. Korytkowski, t. 1, Gnesnae 1880.

Literatura

CHOJNACKA M.,

2005 *Cmentarze ewangelickie na obszarze Lednickiego Parku Krajobrazowego: Stan zachowania zieleni i uwarunkowania ich rewaloryzacji*, „Studia Lednickie”, t. 8, s. 251-274.

CZUBATY J.,

2011 *Księstwo Warszawskie (1807-1815)*, Warszawa.

FLORKOWSKI H.,

1983 *Z procesu uwłaszczenia chłopów w dobrach gen. Dezyderego Chłapowskiego*, „Rocznik Narodowego Muzeum Rolnictwa w Szreniawie”, t. 13, s. 247-253.

JAKÓBCZYK W.,

1951 *Uwłaszczenie chłopów w Wielkopolsce XIX wieku*, Warszawa.

JAKÓBCZYK W.

1951-1952 *Komplikacje regulacyjne w Poznańskim*, „Roczniki Historyczne”, t. 20, s. 139-166.

KASZUBKIEWICZ A.,

2012 *Aula palatium lednickiego*, „Studia Lednickie”, t. 11, s. 117-121.

KNIAT M.,

1939 *Dzieje uwłaszczenia włościan w Wielkim Księstwie Poznańskim*, t. 1: *Przebieg prac ustawodawczych do roku 1823*, Poznań.

KOZIEROWSKI S.,

1934 *Szematyzm historyczny ustrojów parafjalnych dzisiejszej archidiecezji gnieźnieńskiej*, Poznań.

- KOZIEROWSKI S.,
1921 *Badania nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski*, t. 1, Poznań.
- KOZŁOWSKI J.,
2004 *Wielkopolska pod pruskim zaborem 1815-1918*, Poznań.
- LE GOFF J.,
2007 *Długie średniowiecze*, Warszawa.
- LEŚNY J.,
1994 *Lednickie podanie o tronie monarszym i jego historyczne korzenie*, „Studia Lednickie”, t. 3, s. 115-126.
- LINETTY J.,
2020 *Reforma uwłaszczeniowa we wsi Grzybowo*, „Studia Lednickie”, t. 19, s. 129-149.
- ŁUKASIEWICZ D.,
2015 *Sarmatyzm i Prusy na przełomie XVIII i XIX wieku*, Warszawa.
- MAKOHONIENKO M.,
2020 *Palinologia reliktyw palatium Pierwszych Piastów na Ostrowie Lednickim i jego najbliższego otoczenia*, [w:] *Ostrów Lednicki – palatium Mieszka I i Bolesława Chrobrego. Chronologia i kontekst*, red. D. Banaszak, A. Kowalczyk, A. Tabaka, A.M. Wyrwa, Lednica, s. 135-162.
- OPISANIE
- 1846 *Opisanie historyczno-statystyczne Wielkiego Księstwa Poznańskiego*, opr. L. Platter, J. N. Bobrowicz, Lipsk.
- PAWIŃSKI A.,
1883 *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, *Wielkopolska*, t. 1, Warszawa.
- PLIT J.,
2016 *Krajobrazy kulturowe Polski i ich przemiany*, Warszawa.
- RYMUT K. (RED.)
2005 *Nazwy miejscowe Polski: historia, pochodzenie, zmiany*, t. 6, Kraków.
- SIEWCZYŃSKI B.,
2004 *Zabytki architektoniczne Ostrowa Lednickiego w rekonstrukcji komputerowej*, Lednica-Poznań 2004.
- STRZYŻEWSKI C., ŁASTOWIECKI M., KARA M.,
2003 *Wczesnośredniowieczne grodzisko w Moraczewie pod Ostrowem Lednickim*, „Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne”, t. 6, s. 76-93.
- SZYMAŃSKI J.,
2001 *Nauki pomocnicze historii*, Warszawa.
- TOPOLSKI J.,
1973 *Wielkopolska poprzez wieki*, Poznań.
- WĄSICKI J.,
1957 *Ziemie polskie pod zaborem pruskim. Prusy południowe 1793-1806. Studium historycznoprawne*, Wrocław.

WRZESIŃSKI J.,

1996 *Lednicka arkada*, „Studia Lednickie”, t. 4, s. 429-432.

WYRWA A.M.,

2013 *Ginący głos ludu – czyli o potrzebie ochrony dziedzictwa kulturowego wsi*, „Studia Lednickie”, t. 12, s. 75-93.

The enfranchisement reform in Lednogóra village and the origins of Moraczewo

S u m m a r y

Lednogóra is a small village located on Lake Lednica in the Gniezno district, near the early medieval Piast residence on Ostrów Lednicki. In the written sources the village is mentioned at the turn of the 14th and 15th centuries. This article describes the enfranchisement reform in Lednogóra in the 19th century. The reform, implemented in the Grand Duchy of Posen in 1823, marked the end of the manorial-serf system which had been present in the countryside since the late Middle Ages. As a result, medium-sized peasant farms were created, often on the new land. This resulted in the far-reaching transformations of the settlement landscape which had consolidated for centuries. Also in Lednogóra, the provisions of the reform were implemented and at the request of the peasants, submitted in 1830, 14 new farms were demarcated, which created a new settlement – Moraczewo, after Jakub Moraczewski, a spouse of the then owner of Lednogóra, Józefa from the Miaskowski family. The peasant farms were moved to Moraczewo in 1836, while the regulatory-separation agreement was promulgated in 1839. The extremely interesting historical sources related to the enfranchisement reform (Demmler's map from 1831 and “reces”), stored in the State Archives in Poznań, contain many interesting details about the transformations in the cultural landscape of the countryside, about the location of the farmsteads, the inn in Piaski hamlet, about the location of two windmills and the names of the meadows.

Translated by Marta Koszko

otrzymano (received): 24.05.2021; zrecenzowano (revised): 31.08.2021; zaakceptowano (accepted): 06.12.2021

dr Jakub Linetty

Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy

Archiwum

Dziewkanowice 32

62-061 Lednogóra

e-mail: jakub.linetty@lednica.pl

<https://orcid.org/0000-0003-4372-7085>